

TÜRKİYE'DE TOPLUMLAŞMA PROBLEMLERİ

Metin Erol

Öz

Toplumların hemen hepsinde benzer toplumsal kurumların bulunmasına karşılık refah düzeyleri arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıkların en önemli nedeni, toplulaşma dereceleri arasındaki farktır. Çünkü gelişme ve refah, toplumu oluşturan öğeler arasında karşılıklı bağımlılıkların güçlenmesini gerektirmektedir. Karşılıklı bağımlılıkların artması, hem üretim faktörlerinin serbestçe dolaşabileceği alanı genişletir, hem de dolaşım hızını artırır. O bakımdan North ve Thomas (1973:1)'ın, "etkin organizasyonlar büyümenin anahtarıdır" şeklindeki çıkarımları, doğru ve yerinde bir saptamadır. Ancak ötekileştirme eğilimleri, toplulaşma önündeki en büyük engeldir. Çünkü etkin organizasyonların kurulmasında güçlükler yol açmaktadır. Türkiye'de toplulaşma problemlerine yol açan en önemli etkenlerin başında, mezhep, etnisite ve siyasal görüş farklılıklarından kaynaklanan ötekileştirme eğilimleri gelmektedir.

Anahtar Sözcükler

Toplulaşma, Sosyal Mesafe, Ötekileştirme
Problems of Sociation in Turkey

Abstract

Although there are similar social institutions almost in all societies, there are considerable differences between their levels of welfare. The most important reason of why one differs from another is because of their degree of sociation. Because development and welfare requires that interdependence between components, forming the society should be strengthened. The increasing interdependence widens both the production agents and the speed of its circulation. Thus, what North and Thomas points out, saying "effective organizations are the keys of the growth" is absolutely a right statement. However, tendency to the concept of 'being the Other' is the greatest barrier, for it causes the difficulties in the establishment of effective organizations. The primary reason leading to the problem of sociation in Turkey is the tendency to the concept of 'being the other', stemming from sectarianism and variations of ethnical and political views.

Key Words

Sociation, Social Distance, Being the Other,

Giriş

1980'li yıllardan itibaren bir temel üretim faktörü olan sermayenin önemi giderek artmış ve buna bağlı olarak finans sektörü uluslar üstü bir nitelik kazanarak merkezileşmeye başlamıştır. Ekonomik alanda ortaya çıkan küreselleşme, gerek sermayenin ve gerekse pazarın denetiminin ulus devlet yapılarından küresel güçlerin eline geçmesine yol açmıştır. Ekonomik alanda meydana gelen bu değişim, düşün alanında da değişmelere ve yeni fikirlerin ortaya atılmasında etkili olmuştur. Bu yeni fikirlerden biri de, ulus devlet yapılarının modasının geçtiği konusundadır. Gerçi bu görüşün fikri temelleri, 1970'li yıllardan itibaren etkinliğini gösteren ve toplumun, doğal yapılar değil, yapay olduğunu, ancak kabile tipi yerel yapıların doğal olduğu inancını yaymaya çalışan post modern söyleme dayanmaktadır (Murphy, 1995: 99-125).

Hemen belirtmelidir ki gerek finans ve gerekse mübadele, eylem alanına aittir ve hiçbir surette üretimin basit bir uzantısı değildir" (Arendt 2003: 304). Her ikisi de olmuş-bitmiş şeyler olmayıp oluşturulan ve tekrar tekrar oluşturulan şeylerdir. Diğer bir deyişle sermaye oluşturma ve üretim

yapma süreci, kesikli bir süreçtir ve her defasında başlangıç noktasına geri dönüşleri (sermayenin emeğe, emeğin ürüne, ürünün yeniden sermayeye dönüştürülmesi süreci, v.s.) gerektirir. Kaos teorisinin vurguladığı gibi, başlangıç noktasına geri dönüşleri içeren sistemler, başlangıç noktasındaki küçük değişimlerden büyük oranda etkilenirler. O nedenle gerek sermaye oluşturma ve gerekse üretim süreçleri, hem küresel boyutta hem de toplumsal boyutta düzeni gerektirir. Nitekim bir toplumdaki ekonomik krizden diğer toplumların da etkilenmeleri, halihazırda kurulu olan küresel bir düzenin varlığının en önemli göstergelerindendir. Küresel düzen, toplumlar arasındaki etkileşimlerden oluşmuş toplumlar üstü bir olgudur. Ancak toplumlar arası düzenin oluşması, bu sistemde yer alacak toplumlarda belli bir ölçüde iç düzenin sağlanmış olmasını gerektirmektedir. Aksi halde düzensiz olan ögeler arasında düzenli ilişkiler kurulamaz. Bu durum, toplumsal düzeni oluşturma ve sürdürme bakımından ulus devlet yapılarının yerini alabilecek daha etkin yönetim sistemleri geliştirilinceye kadar ulus devlet yapılarını gerekli kılmaktadır. Ancak ulus devletlerin, gerek toplumsal düzenin sağlanmasında ve gerekse toplum nüfusunca gerçekleştirilen sosyal eylemleri, toplumun ortak çıkarları doğrultusunda motive etme etkisi, siyasal örgütlenmesinden çok toplumsal örgütlenmesiyle bağlantılıdır. Nitekim Batı Avrupa coğrafyasında yer alan ulus devletler, güçlü toplumsal örgütlenmelerin siyasal kimlikler kazanmasıyla ortaya çıkmışlardır. Kanımızca batı toplumları, ekonomik, sosyo-kültürel ve uluslar arası siyaset alanındaki devingenliğini, güçlü toplumsal örgütlenmelerinden almaktadırlar. O bakımdan bir devlet, kuruluşu ve kuruluşunda rol oynayan güçler bakımından ‘ulus devlet’ olarak tanımlanabilir. Hatta ulus-devletin kurulması, ‘toplum olma’ ya da toplum nüfusunun sistemleşmesi sürecinin başlaması için başlangıç noktası da oluşturabilir. Ancak o ulus devletin temsil ettiği toplum sistemleşemediği sürece bir yandan devletin motive etme etkisinden mahrum kalacağı gibi diğer yandan da hem düşük performanslı bir toplum olmaktan kurtulmayacak ve hem de çözülme riskini bünyesinde taşıyacaktır.

Bu makalenin amacı, “sosyal mesafe” ölçütünden yola çıkılarak bir ulus devleti olan Türkiye’nin ne ölçüde toplumsallaştığı konusunda bir kestirimde bulunma girişimini içermektedir. Çünkü bir toplum içinde yer alan sosyo-kültürel gruplar arasındaki sosyal mesafenin fazla oluşu, o toplum nüfusunun sistemleşemediğinin en önemli göstergelerindendir. Bu amaçla amaçlı örnekleme tekniği kullanılarak, Fırat, Cumhuriyet, Ankara ve Hacettepe Üniversiteleri’ne bağlı Fen-Edebiyat, Mühendislik, Eğitim ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde okumakta olan 1. ve 4. sınıf öğrencileri arasından seçilen 3309 Üniversite öğrencisi ile anket çalışması yapılmıştır. Aslında araştırma, ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıklar gösteren bölgeler dikkate alınarak altı üniversitede yapılacak şekilde planlanmıştır. Ancak okuyucuyu ilgilendirmeyeceğini ve burada değinmenin yararlı olmayacağını düşündüğüm nedenlerden dolayı iki üniversitede araştırma yapılamamıştır. Üniversitelerin seçiminde iki ölçüt kullanılmıştır. Bunlar giriş puanı ve bölgedir. Bu ölçütlerin kullanılmasının nedeni, sosyo-kültürel grupların toplum nüfusu içindeki dağılımlarının eşitsiz olduğunu varsayarak her bir sosyo-kültürel gruptan yeteri kadar (merkezi limit teoremine göre en az otuz) öğrencinin örnekleme

girmesini sağlamaktır. Yine aynı nedenden dolayı örnekleme giren bölümlerde tam sayım yapılmıştır.

1. Toplumlaşma

Kavramlar, insan aklını dış dünyaya açan gizemli pencerelerdir. Bazen olup bitenlerin üstünü örtebilir, bazen de dolaysız gözlemlerle algılanamayacak ilişkileri açık seçik hale getirirler. O bakımdan kavramlar, sadece bilimsel gelişmelerin değil, toplumsal gelişmelerin de önemli araçlarıdır. Bu çalışmanın kuramsal perspektifini, toplumbilimsel yazında pek sık kullanılmayan ‘Toplumlaşma’ üzerine inşa etme amacımız da, bu kavramın, ‘toplum’ diye kavramlaştırılan olguyu daha açık seçik hale getirdiği konusundaki inancımızdır. ‘Toplumlaşma’ (Vergesellschaftung) kavramı, ilk kez Gerorg Simmel tarafından ‘toplum’ kavramına tercihen kullanılmıştır (Jung 2001: 77). Bu kavram, İngilizceye “sociation” olarak çevrilmiştir (Collins 1991: 568; Waters 2008: 43; Jary and Jary 1991: 568; ayrıca Malcolm 2008:43). Simmel, toplumlaşma kavramından, tüm tarihsel gerçekliğin aracısız somut alanını, dürtü, ilgi, amaç, eğilim, psikik mizaç ve psikik hareketliliğin kendisinde somutlaştığı bireyin, başkaları üzerindeki etkileri ve başkalarından alınan etkilerden oluşan her şeyi anlamaktadır. Ona göre toplumlaşma, bireyler arasında cereyan eden ilişkilerin ve bağlı olarak süreçlerin bir ürünü ve sonucudur (Jung 2001:78). Dolayısıyla toplum, kendini yaratan bir sistemdir.

Simmel’e göre, ‘toplum’ kavramı, olmuş bitmiş bir olguyu ifade etmektedir. Oysa toplum, sürekli olarak değişen bir varlıktır. Diğer taraftan ‘toplum’, kendiliğindenliği ima eden bir kavramdır. Buna karşılık toplumlaşma kavramı, bir inşa sürecini içermektedir. Toplumlaşma, bir toplum nüfusunun, kendisini toplumsal bütünlükle özdeşleştirmesini mümkün kılacak şekilde aynı siyasal coğrafya üzerindeki toplum nüfusunda yer alan birey ve gruplar arasındaki karşılıklı bağlanmaların kurulmasıdır.

Toplum nüfusu arasındaki karşılıklı bağlanmalar, aynen bir nehrin mecrası gibi o toplumun değişme yönünü de tayin eder. Çünkü toplumsal bağlılıklar, işin içine birçok parametre girdiğinden çok daha karmaşıktır. Örneğin bir iktisadi ilişkinin temel parametreleri, arz, talep, sermaye, işgücü, hammadde ve teknolojidir. Dolayısıyla az sayıda parametre rol oynadığı için iktisadi ilişkiler, formüller aracılığıyla genelleştirilebilmektedir. Çünkü bu değişkenlerden birinde meydana gelen değişimler, diğerlerini anında ve doğrusal olarak etkileyebilmektedir. Oysa toplumsal ilişkilerde, estetikten sanata, düşünce biçiminden kalıp yargılara varıncaya kadar her biri başlı başına karmaşık olgular olan birçok parametreden meydana geldiğinden, bunlardan birinde meydana gelen değişmelerin diğerleri üzerindeki etkisi hem çok yavaş, hem de asimetrik olabilmektedir.

Toplum nüfusu arasındaki karşılıklı bağlanma derecesinin yüksek olması, aynı zamanda toplum nüfusunun birlikte değişmesini de olanaklı kılmaktadır. Nüfusu birlikte değişemeyen toplumlarda, anlamlar, değerler ve normlar alanında kargaşa ortaya çıkabilmekte ve giderek fikirlerde belirsizliğe yol açabilmektedir. Çünkü toplumsal düzenin temelinde, gelenekleşmiş normlar ve değerler, içselleşmiş roller, hukuk ve ahlak normlarının sağladığı standartlaşma ve normlar vardır.

Acaba toplumlaşmayı sağlayan şey nedir? Tümünden gelimsel yöntemden hareketle bu soruya verilebilecek tek bir yanıt vardır: *Hiyerarşi*.

İster fiziki, ister ekolojik, isterse sosyal olsun, bir sistemin kurulabilmesi ve işleyebilmesi için en az iki koşul gerekmektedir. Bunlardan biri, görece birbirlerinden özerk en az iki öge olması gerekir. İkincisi ise bu öğelerin bir birlerine karşı bir güç, bir kuvvet uygulayabilmeleridir. Sosyal sistemlerde bu kuvvete ‘sosyal etki’ adı verilmektedir. İşte hiyerarşiler, sosyal etkiyi mümkün kılan mikro düzeyde bireyler ve makro düzeyde gruplar arasındaki bağlanmalardan ortaya çıkmış olgulardır. Hiyerarşiler, sadece güce boyun eğmeye zorlayan kuvveti değil, aynı zamanda güç kullanımını meşru kılan kültürel zemini de bünyesinde bulundurur.

Toplumlaşma derecesi, aile, işletme, örgüt, grup gibi olguları ortaya çıkartan bireyler arası hiyerarşilerle değil, hiyerarşiler arası hiyerarşilerin kurulabilmesi ile bağlantılıdır. Dolayısıyla toplumlaşma derecesi, bir toplumu oluşturan toplumsal parça ve bütünlerin, hiyerarşiler arası hiyerarşilerin kurulmasına uygunluğuyla bağlantılıdır. Örneğin bir toplumun parçalarını akrabalık grupları oluşturuyorsa, her ne kadar her bir akrabalık sisteminin kendisine özgü bir hiyerarşik yapısı olmakla birlikte bu akraba gruplarını, ortak bir hiyerarşi altında eklemleştirmek mümkün değildir. Bunun için akrabalık gruplarının çözülmesi gereklidir.

Hiyerarşi ölçütünden, yani hiyerarşiler arası hiyerarşilerin kurulmasını mümkün kılan yapısal öğeleri bünyesinde bulundurup bulundurmama durumundan yola çıkarak toplum yapılarını iki kategoride toplayabiliriz. Bunlar ‘kararsız’ toplum yapıları ve ‘toplumlaşmış’ yapılarıdır. Kararsız yapı olarak nitelendirdiğimiz toplum tipi, aslında Durkheim’in mekanik dayanışmalı toplumlardır. Ancak kararsızlığa neden olan mekanik dayanışma değil, mekanik dayanışmadan kaynaklanan cemaatvari oluşumlara özgü hiyerarşilerdir. Bu hiyerarşiler, verilen statüler arasındaki bağlanmaların örflerle ve geleneklerle sağlandığı hiyerarşilerdir. Verilen statüler doğumla elde edildiğinden, iki farklı cemaat hiyerarşisinin, ortak bir hiyerarşi içinde eklemleştirmeleri neredeyse olanaksızdır. Yapı taşlarını mekanik dayanışmalı grup ve toplulukların oluşturduğu toplum yapılarına ‘kararsızlık’ niteliğini kazandıran iki önemli süreç bulunmaktadır. Bunlardan biri, hiyerarşi özellikleri nedeniyle bu tip grup ve toplulukların birbirleriyle nasıl eklemleştirecekleri konusundaki belirsizliktir. İkincisi ise, geleneksel hiyerarşiler çözüldüğünde, hangi tip hiyerarşilerin ortaya çıkacağındaki belirsizliktir. Kararsız toplum yapıları, öğeleri arasındaki ilişkilerin zayıf olması nedeniyle ‘parçalı’ bir görünüm sergiler. Yani yapı içinde yer alan grup ve toplulukların iç dayanışması güçlü, ancak gruplar arası dayanışmaları zayıftır. Aynı fiziki mekânda bir arada, kültür öbekleri halinde yan yana bulunabilirler. Başka bir anlatımla grup içi ilişkilerin kendine özgü nitelikleri vardır ve bu ilişkiler, toplumsal ilişkiler sisteminin bir uzantısı görünümünde değildir. Haliyle bu tip yapılarda birey ve gruplar, ötekilerle ilişki kurma güçlüğü çekerler. Kararsız ya da toplumlaşma derecesi düşük yapılarda, insan ilişkilerini, toplum normlarından çok grup normları belirler. Gruba ilişkin olanlar önemsizken topluma ilişkin olana duyarsız kalınır. Bu tip toplumlarda bireyler, kendi gruplarının bir taraftarı olarak davranma eğilimindedirler. Grup yaşamına özgü örflerin ve törelerin ihlali durumunda bireysel tepkiler gösterilerek grup içi oto

kontrolün işlemlerine katkıda bulunulmasına karşılık toplumsal normların yani yasaların ihlaline duyarsız kalılabilmektedir. Örneğin bir namus ya da töre cinayetini olumlayan bireyler, bankaların içini boşaltan ve böylece toplum nüfusunun fakirleşmesine neden olan bir kişiyi, kahraman gibi karşılayabilmektedirler. O bakımdan bazı düşünürler, bu tip toplum yapılarını, “parçalı toplum yapısı”¹ olarak tanımlamaktadırlar. Zaten toplum yapısına kararsız niteliğini veren de, bu parçaların, ileriki zamanlarda birbirlerin ne şekilde bağlanacakları konusundaki belirsizliktir. Parçalı bir toplum, aynı zamanda üyelerinin içinde buldukları siyasal toplumla kendilerini özdeşleştirmekte gittikçe daha çok güçlük çektiği toplumdur” (Taylor 1991:97–98). Toplumlaşma derecesi en düşük olan toplumlar, ana öğelerini “toplumsal bütünlük”² oluşturduğu toplumdur. Bu tip yapılarda parçaları bir arada tutan güç, hegemonyadır. Kararsız toplum yapılarının siyasal sistemleri, hegemonyaya dayalı, görünüşte güçlü ancak her zaman çözülmeye hazır bir nitelik gösterir. Çünkü bu tip yapıların iç gerilimlerinin yüksek olması, onları, dış etkilere karşı daha duyarlı hale getirmektedir.

Toplumlaşma derecesi yüksek olan toplumlar ise, yine Durkheim’in kavramlaştırmasıyla organik dayanışmalı toplumdur. Ancak bunun nedeni organik dayanışmanın kendisi değil, toplumu oluşturan parça ve bütünlük, hiyerarşiler arası hiyerarşilerin kurulmasına uygun niteliklere sahip olmasındandır. Gurvitch (1985:143), toplumlaşma derecesi yüksek toplumları, ‘Bütünsel toplumlar’ olarak kavramlaştırmaktadır. Bu tip toplumlarda yer alan her bir hiyerarşi, kazanılmış statüler arasındaki bağlanmalardan oluşmuştur. Bu tip toplumların sinerjileri yüksektir. Nitekim sosyal refah ve hukuk devlet sistemleri, daima toplumlaşma derecesi yüksek yapılar üzerinde gelişmiştir. Bu yapılar, uzlaşmaya dayalı ve görece dengeli yapılardır. Bir toplumun toplumlaşma derecesinin artması, toplumsal uzlaşma alanının (ortak alanın ya da kamu alanı) genişlemesi anlamına gelmektedir. O bakımdan toplumsallaşma derecesi yüksek toplumlarda grup içi ilişkiler, toplumsal ilişkilerin bir uzantısı niteliğindedir. Dolayısıyla, grup içi ilişkilerle toplumsal ilişkilerin örtüşme derecesi, toplumlaşma derecesinin bir ölçütüdür.

Bu kısa teorik bilgiden yola çıkarak en az üç nedenden ötürü toplum yapılarının tamamlanmış olgular olmadığını söyleyebiliriz:

1. Hiyerarşileri mümkün kılan temel faktör, toplumsal konumlardır. Bireyler birbirlerine ancak konumları aracılığıyla bağlanabilirler. O bakımdan ortaya çıkabilecek her yeni konum, mevcut hiyerarşilerde değişimlere ve yeni hiyerarşilerin ortaya çıkmasına neden olabilir.
2. Hiyerarşileri işleyen faktör, sosyal etkidir. Dolayısıyla yeni toplumsal güçler ortaya çıkabilir ve bu gücün sosyal etkileri, gerek grup içi hiyerarşinin ve gerekse hiyerarşiler arası hiyerarşinin yeniden inşasına yol açabilir.

---

¹ ‘Parçalı toplum yapısı’ kavramıyla, bir toplum nüfusunun din, etnisite, akrabalık gibi kültürel değişkenler etrafında cemaatler şeklindeki kümelenmeler ifade edilmektedir.

² ‘Toplumsal bütünlük’ sözcüğüyle kavramlaştırılan olgular, köy gibi kendilerine yeterli ve bireyin yaşamının büyük oranda içinde geçtiği ve her türlü gereksinmelerinin karşılanabildiği köy gibi cemaat tipi yapılar kavramlaştırılmaktadır.

3. Tarihin umulmadık bir zamanında bir dış güç, hiçbir zaman onun yerini alamamakla birlikte toplumun hiyerarşiler arası hiyerarşisini bozabilir.

O bakımdan eğer Türkiye’de gerek kurumsal ve gerekse siyasal alandaki tutum ve davranışlar sorgulanıyor ve hukuk devleti ve sosyal devlet anlayışı perspektifinden kurumsal uygulamalarda sorunlar görülüyorsa, bunun öncelikli nedenleri, siyasal sistemde değil, toplumlaşma derecesinde aranmalıdır. Çünkü birbirleriyle eklemleşmemiş toplumsal bütünlerden oluşmuş bir devlet yapısında, bu bütünleri bir arada tutmak için her zaman zora dayalı bir güce gereksinme duyulur³. Bu tip toplumlarda gerek normatif sistemde ve gerekse ilkeler ve değerler alanındaki yetersiz standartlaşma, gücün bu şekilde kullanılmasını haklılaştırmaktadır.

2. Toplum ve Devlet

Devlet kavramı, hem bir toplum nüfusunun belli bir coğrafya üzerindeki siyasal örgütlenmesini, hem de o nüfusun ekonomik, sosyal ve kültürel örgütlenmesini sistemini içermektedir. Toplumsal yapı olarak kavramlaştırılan olgu, bu örgütlenmeler arası örgütlenmeden oluşmuş sosyal olgudur. Gurvitch, bu olgunun yapısını, ‘köy yapısı’ ya da ‘kent yapısı’ gibi toplumsal bütünlerin yapılarından ayırt etmek için ‘topyekün toplum’ ya da “toplam toplumsal yapı” kavramını tercih etmiştir. Toplumsal parça ve bütünlerin yapılarını ise ‘kısmi yapılar’ olarak kavramlaştırmıştır. (Cangızbay 1985:104-107 ve Gurvitch 1985:121-141). Ancak her nedense bu kavram, toplumbilimsel yazında rağbet görmemiş, onun yerine örneğin ‘Türkiye’nin toplumsal yapısı’ gibi yapı kavramının başına ülke adının getirilmesi tercih edilmiştir. Böyle bir tercihin nedeni, metodolojik zorunluluklardan çok olsa bilim anlayışı ya da bilimsel geleneklerle bağlantılı olabilir.

Devlet yapılarını ortaya çıkartan süreçlerin izi, tarih öncesi kabile yapılarından itibaren sürüldüğünde, önemli bir değişkenin tüm tarihsel zamanlarda rol oynadığı görülecektir. O da, bir arada yaşayan insanların, gerek birbirleri ve gerekse başka toplumlar karşısındaki güvenliklerini garantiye almak için bazı hak ve özgürlüklerinden vazgeçmeleri pahasına geniş ve güçlü yetkilerle donatılmış yönetici ya da yöneticiler sınıfının oluşturulması konusundaki gayretleri ya da hoşgörüleridir. Bu durum, devlet olgusunu niteleyen iki önemli değişkeni öne çıkartmaktadır. Bunlar otorite/güç ve ortak çıkardır. Bu iki temel değişken, aynen bir genetik sarmalın iki kolunu oluşturmaktadır. Sarmalın sadece iki kolunun olmasından, devlet yapılarının oldukça basit yapılar olduğu şeklinde bir sonuç çıkartılması oldukça yanıltıcı olacaktır. Çünkü bu iki sarmalı birbirine bağlayan etkileşim tarzları çok sayıda kombinasyonları içermekte, giderek sayısı oldukça kabarık devlet yapılarına yol açmaktadır. Kombinasyonlardaki bu çeşitliliğin ortaya çıkmasında kullanılan toplumsal güç kaynakları ve gücün kullanım biçimleri, ortak çıkarların neliği ve tanımlanmasında rol oynayan toplumsal denetim mekanizmalarının bulunuş ve işleyiş biçimleri, nüfus miktarı ve nüfusun

---

³ Örneğin Montesquieu, despotik bir rejim tipi olan (tebaasına şiddet uygulayan) bir yönetim biçimi olarak Tiranlığı en belirgin özelliği olarak, yalıtılmışlığı vurgulamaktadır. Tiranın tebaasından ve tebaanın kendi içinde yalıtılmış gruplar halinde yaşamalarından kaynaklanan tecrit edilmişlik, Tiran yönetimini mümkün kılmaktadır.

toplumsal işbölümü durumu gibi değişkenlere varıncaya kadar birçok etken rol oynamaktadır⁴. O nedenle Jessop (2005:99)'ın vurguladığı gibi toplumu ya da devleti öncelikli kılan 'toplum merkezli' ve 'devlet merkezli' yaklaşımların yol açtığı yanlış ikilemden kaçınmak zorundayız. Çünkü sonuçta toplum yapısı, devlet yönetim sistemi ile toplumsal sistemin kesişim alanlarında biçimlenmeye başlayan, ancak sürekli olarak oluşum halinde olan bir olgudur. Örneğin Poulantzas, demokratik bir yönetim sistemini, otoriter bir devlet biçimine dönüştüren dokuz önemli sürece vurgu yapmaktadır(Jessop 2005:100-101). Bu süreçler şunlardır: 1-İktidar yasamadan yürütmeye devredilir. Böylece iktidarın başbakan ve cumhurbaşkanının elinde yoğunlaşmasıyla birlikte kişisel yönetim ağırlık kazanır. 2-Yasama, yürütme ve yargı arasındaki bağımsızlığın ortadan kalkması, toplumsal düzenlemeleri şahsileştirir ve giderek hukuk devleti zayıflar. 3- İktidar bloğu ile halk kitleleri arasındaki etkileşim zayıflar ve giderek siyasal partiler, hegemonyanın oluşumunu engelleyen bir güç olmasını sağlayan yürütme üzerindeki siyasal ve toplumsal denetim işlevlerini önemli ölçüde kaybederler. 4-Böylece siyasal partiler, toplumun ortak çıkarlarına dönük olan ve aynı zamanda devlet iktidarını meşru kılma işlevi olan partiler arası uzlaşmalar ve ittifaklar oluşturmak yerine, yürütmeye ilişkin kararlarla ilgili bir aktarım organı olma şeklinde daha kısıtlı bir rol üstlenirler. Böylece devleti meşrulaştırma görevini, siyasal partiler yerine hükümet yüklenmiş olur. 5- Toplum nüfusunu ortak çıkarlar konusunda bilgilendirme ve bilinçlendirme gibi devletin ideolojik alandaki hakimiyeti, okul ve üniversitelerden medyanın denetimine geçer. Böylece meşruiyeti sağlama, nelerin sorun olduğu, nelerin sorun olmadığı konularında gündemi belirleme ve toplum nüfusunu yönlendirme konusunda kilit rol

⁴ O nedenle devlete ilişkin çok sayıda kuram ve yaklaşımların bulunması, anlaşılır bir şeydir. Üstelik metodolojik bir zorunluluktur da. Çünkü karmaşık olgular, varsayımlar olmaksızın incelenemezler. Bu zorunluluk da, devlet olgusunun incelenmesinde yararlanılan yaklaşımların çokluğuna yol açmaktadır. Öyle ki aynı yaklaşımdan yola çıkılsa bile devlet olgusunun farklı yönlerine bakılabilmektedir. Örneğin Jessop(2005:35-168), Marksist yaklaşımın dört önemli varsayımına vurgu yapmaktadır.

1-Bu varsayımlardan ilkinde göre devlet, kamu çıkarını temsil etmekten çok belirli tekil gruplar adına sivil toplumu sömüren bir araçtır. Bu aracı kullanılır kılan güç ise mülkiyettir. Dolayısıyla devlet, mülkiyet ilişkileri ve buradan türeyen ekonomik sınıf mücadelesinin bir gölge olgusudur. Hukuk, üretimin toplumsal ilişkilerinin salt bir dışı vurumudur(Jessop 2005:38-39).

2-İkinci tip varsayım, devleti, toplumu oluşturan öğeleri birbirleri yakınlaştıran (Cohesion) bir olgu olarak ele almaktadır. Nitekim Engels' e göre, devletin işlevi, sınıflar arasındaki mücadeleyi düzenlemek suretiyle, egemen sınıfın hâkimiyetini ve hâkim üretim tarzının yeniden üretimini tehlikeye sokmadan sınıf çatışmalarını yatıştırmaaktır. Benzer şekilde Bukharin de toplumu, içinde devletin bir tür düzenleyici olarak işlev gördüğü kararsız bir denge sistemi olarak görür(Jessop 2005:40).

3-Bir diğer varsayımına göre devlet, bir kurumlar dizisi olarak görülür. Bu perspektiften devlet, işbölümün belirli bir evresinde ve genellikle de sömürü ilişkilerine dayalı bir üretim tarzıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan ve yönetim ya da zorlama konusunda uzmanlaşmış memurların tekelindeki farklılaştırılmış bir yönetim sisteminin oluşumunu da içeren bir kamusal güçtür. Devletin bu perspektiften ele alınması, gerek Engels ve gerekse Lenin'de çok net olarak görülmektedir(Jessop 2005:41).

4-Dördüncü tip varsayım devleti, sınıf mücadelesi üzerinde özgül etkiler yaratan bir siyasal egemenlik sistemi olarak ele almaktadır. Dolayısıyla devleti, bir araç olarak ele alan düşünürleri sordukları "kim yönetiyor?" sorusu yerine "siyasal temsil ve devlet müdahalesi nasıl işliyor?" sorusuna cevap aramışlardır(Jessop 2005:42).

ynamaya başlar. 6-Bütün bu dönüşümlere bağlı olarak teknokratik ya da neo-liberal meşruiyet biçimlerinin yanında yeni plebisiter⁵ ve popülist rıza tekniklerinin de güçlendiği görülür. 7- Hakim kitle partisi ile önemli kamu görevlileri arasında büyüyen maddi ve ideolojik çıkar ortaklığının oluşumundan kaynaklanan ve devletin biçimsel örgütlenmesini boydan boya kesen, birbirine paralel iktidar şebekeleri de büyümeye başlar. Bu şebekeler, popüler güçlerin aleyhine, devlet aygıtı dışındaki egemen çıkarlarla devlet içindeki güçleri, belirli siyasalar etrafında birleştirir. 8-Devletin temel aygıtlarına paralel olarak kitlese mücadeleleri ve burjuva hegemonyasına yönelik diğer tehditleri denetlemeye yarayan yedek, devlet benzeri bir baskı aygıtı da büyür. 9-Liberal ve özgürlükçü temaların içerilmesi ve ayrıca genel irade ve demokrasi gibi kavramların, araçsal akılcılık ve teknokratik bir mantık lehine anlam kaymalarına uğratılması yoluyla, egemen ideoloji yeniden yapılandırılır.

Sonuçta bu süreçler, en az iki nedenden dolayı olasılıklı bir nitelik göstermektedir. Bunlardan biri, her bir sürecin ortaya çıkması için gerekli olan koşulların birlikte bulunmasından kaynaklanan olasılık, ikincisi ise, söz konusu süreçler gerçekleşse bile sonuçlarının, toplum yararı açısından yaratacağı durumlardan kaynaklanan olasılıklar. Ancak açık ve seçik olan şudur ki, toplum yapısını, kamu alanıyla özel alan arasındaki bağlanmalar, devlet yapısını ise, kamu alanının denetim şekli belirlemektedir. Dolayısıyla yönetim sistemi, toplumsal ilişkilerde rol alan aktörlerin sosyal eylemlerine ve bu eylemlere arka plan oluşturan toplumsal motiflere göre değişmektedir.

3. Uluslaşma mı? Toplumlaşma mı?

Ulus devlet, ortak dil, din, coğrafya, tarih ve ülkü birliğine sahip insanlar topluluğundan oluşan ulusun, belli bir coğrafya üzerinde kendi kendine yeterli, ekonomik, sosyal, kültürel, askeri ve politik örgütlemesidir⁶. O nedenle ulus devlet kavramı, kendi yönetimine fiilen rıza göstermesi bakımından benzerlik gösteren bir nüfusa dayanmaktadır. Benzerliği sağlayan, ulusun kuruluşu altındaki temel motif olan kurtuluş amacıdır. Bu amaç, mevcut yönetsel sisteme karşı mülkü korumak, neslin üremesini garanti altına almaktan, kurulu sosyal ortamın oluşturduğu güvensizlik, gelecek kaygısı gibi duygulardan kaynaklanabilen yaygın hoşnutsuzluk ortamından kurtulma amacına varıncaya kadar hem pratik ve hem de duygusal motiflere dayanabilmektedir. Dolayısıyla ulus devlet yapısının uluslaşma olgusuyla

---

⁵ Referandum gibi yollarla halkın, yönetim üzerinde etkiye sahip olduğu demokrasi türüdür. Ancak liderlerin ya da halkın büyük oranda sayısal desteğini alanlar tarafından yönlendirme çabalarından etkilenmeye ve böylece kötüye kullanılmaya çok açık olduğu için eleştirilen bir demokrasi modelidir.

⁶ Ulus devlet yapılarının bir ideal tip olarak nitelikleri şu başlıklar altında özetlenebilir:

- a- Yurt ya da vatan olarak kabul edilen belli bir coğrafyasının olması
- b-Ekonomik açıdan kendi kendine yeterli olması
- c- Yönetsel açıdan özerk ve halkın kendi kendini yönettiği demokratik sisteminin bulunması,
- d-Psikolojik açıdan toplum nüfusunda yurtseverlik(yani vatanına, tarihine, efsanelerine, destanlarına bağlı olma, inanma ve onları üstün görme) duygusunun olması,
- e-Sosyal yönden toplum nüfusunun çoğunluğunun, devletin kuruluş ilkelerini, toplumsal amaçlarını, toplumsal kurumlarını, örf, adet ve geleneklerini benimsemiş olması.
- f- Kültürel yönden din, dil ve ülkü birliğinin olması gerekir.

kaçınılmaz beraberliği bulunmaktadır. Uluslaşma ise, ortak vatan, ortak tarih, ortak dil gibi kültürel öğelere dayanarak sembolik olarak inşa edilen bir bilinçtir (Berger 1985:185). Ulus, ancak ulus devletiyle tanımlanabilmektedir⁷. Bu bağlamda ulus devlet, ulusun ekonomik, kültürel ve siyasal açıdan rüştünü ispat etmiş olması anlamına gelmektedir (Gellner 1972: 8-9).

Ulus devlet yapısının en önemli işlevi, farklı alt kültürlere üye olan bireyleri, hakları ve görevleri bakımından eşit olan ve bu eşitliği karşılıklı olarak kabul eden insanlardan oluşmuş “vatandaşlık”⁸ potasında benzeştirmesidir. Böylece ulus-devlet, farklı sosyal-kültürel grupları bir arada tutmanın ve birbirleriyle eklemlenmelerinin sağlandığı siyasal, yönetsel aracı olarak anlam ve önem kazanmaktadır. Başka bir anlatımla ulus-devlet yapısının, yurttaşsal ile etnik arasındaki diyalektikle, yerelliğin ve etnik öğelerin ötesine geçmede, bu öğeleri yurttaşlık ilkesi aracılığıyla bütünleştirmede etkili bir işlevi bulunmaktadır. Bu işlev, ulusların çok kültürlü özelliği nedeniyle önemli bir işlevdir. Her demokratik ulus, tanımsal olarak çok kültürlüdür. Bunun nedeni, çeşitli alt grupları ya da “alt kültürleri”⁹ bünyesinde bulundurmaktadır (Bottomore-Nisbet 1990:477). O nedenle her demokratik ulus, tanımsal olarak çokkültürlüdürler¹⁰ (çoğulkültürlü) (Schnapper 1995:11).

Ulus devlet yapılarının çokkültürlülüğü, olgusal bir durumdur, aynı zamanda da hukuksaldır. Çünkü demokratik düzenin iki temel alanı olan kamusal alan ile özel alan, ancak hukuksal olarak tanımlanabilirler. O bakımdan modern ulus, ulusal bir örgütlenme aracılığıyla bütünleşmiş olan sosyal-kültürel grupların ve alt toplulukların tikelliklerinin ortadan kaldırılmasını içermez. Bu ne mümkündür, ne de arzulanan bir şeydir (Schnapper 1995;11). Modern ulus, bu özgüllüklerin kendi özel alanında var kalmasını ve bireylerin kamusalın alanında yurttaşlık mantığına uymalarını gerektirir. O nedenle ulus devlet yapısı, hem iradi ortak duygu, hem de tarihsel organik bütündür (Yılmaz 1994: 25). Ancak bu türden bir organik bütünlüğün, ulus bilinci olmadan da gerçekleşme olasılığı bulunmaktadır. Üstelik bu olasılık, yüksek bir olasılıktır. Çünkü ulus toplumunun temel parametresini oluşturan ulusal bilinç, bir referans noktasını gerektirir. Bu referans, başlangıç noktasında tehdit olarak algılanan durumlardır. Ne var ki ulusal bilincin gelişmesinde rol oynayan referans noktaları, zaman içerisinde önemsizleşebilir ya da onların algılanma tarzlarında değişimler meydana gelebilir. Bu ise, yeni referans noktalarının bulunamaması durumunda ulusal bilincin zayıflama olasılığının bulunduğunu göstermektedir. İşte o nedenle bir ulus devleti,

⁷ Ulus ile devlet arasındaki ilişki, ‘Ulusal azınlık’ kavramının doğru kullanılıp kullanılmadığı konusuna da açıklık getirmektedir. Buna göre bir etnik grup, aynı anda hem azınlık ve hem de ulus olamamaktadır. O bakımdan ‘etnisiteyle ilgili literatürde ‘ulusal azınlık’ kavramının kullanılması, hangi niyetlerle olursa olsun yanlış bir kullanım olmaktadır.

⁸ Vatandaşlık, insanların, farklılıklarının ve maddi koşullarının ötesinde, onurluluk açısından eşit oldukları, gerek hukuksal ve gerekse siyasal anlamda eşit muamele gördükleri durumu ifade etmektedir.

⁹ Alt kültür, geniş bir toplum içindeki bir grup tarafından işlerlik kazandırılan ayırt edici standartlar ve davranış modelleri kümesidir (Haviland 2002: 67).

¹⁰ Bir toplumda çeşitli mesleki gruplar, toplumsal sınıflar, etnik gruplar gibi birçok alt gruplardan ve alt topluluklardan her biri kendi ayırt edici davranış standartlarıyla işlevsel bir mekanizma oluşturuyorsa bu durumda alt-kültürel farklılaşmadan(sub-cultural variation) söz edebiliriz. Bu tip toplumlar çok kültürlü ya da çoğulcu toplum (Pluralistic society) olarak kavramlaştırılmaktadır.

toplum nüfusu toplumlaşmadan ila nahiye varlığını sürdüremez. Çünkü devletler de dahil olmak üzere hiçbir olgunun sadece duygular üzerine kurulduğu görülmemiştir. Duyguları önemli olduğu aile yapıları dahi, varlığını sürdürebilmesi için duygulardan çok daha fazlasına gereksinimleri vardır. uluslaşma kavramı yerine daha geniş kapsamlı ve dış referans noktalarından bağımsız olan “toplumlaşma” kavramının kullanılması tercih edilmektedir.

4. Toplumlaşma Süreci ve Ortak Alanın Genişlemesi

Sosyal grupların sınırlarını tayin eden en önemli faktör, “mensubiyet duygusu” ya da “aidiyet duygusu”dur. Bu duygu, grup üyelerinin tarihi akış içerisinde sürdürülen karşılıklı ilişkiler sonucunda oluşur. Bu duyguyu ortak kültürden kaynaklanan benzerlik duygusu meydana getirir. Benzerlik ve duygusu olmaksızın, birlikte mensubiyet, karşılıklı olarak oluşmaz ve giderek hiçbir toplum da var olamaz (Page 1969: 12). Dolayısıyla toplum, benzerlik fikrinin ortaklaşa olarak kabulünü gerektirir. Kuşkusuz toplumsal ilişkiler, yalnız benzer olanlar değil, aynı zamanda farklı olanlar arasındaki ilişkileri de içermektedir. Çünkü doğası gereği toplumlar her zaman çok sayıda ve çok çeşitli farklı sosyal-kültürel grupları bünyesinde taşımaktadır. Bu durumda sorun şudur: Eğer toplum, benzerliğe dayalı ilişkiler üzerine oluşuyorsa, farklı olanlar arasındaki ilişkilerin, toplumlaşma sürecindeki yeri nedir? İşte tam da “toplumlaşma” dediğimiz süreç, bu soruyla bağlantılıdır. Toplumlaşma, bir toplumu oluşturan farklı sosyal-kültürel gruplar arasındaki karşılıklı tanıma derecesini ifade eden bir kavramdır. Bu dereceyi artıran ise, toplumu oluşturan parça ve bütünlerin, birbirlerinin eksikliklerini tamamlayabilme kapasiteleridir. Dolayısıyla toplumlaşma derecesini belirleyen şey, toplumun öğeleri arasındaki karşılıklı bağımlılıktır. Bu türden bir bağımlılık, sosyal-kültürel grupların farklılıklarını değil, ortak alana yaptıkları katkıları daha önemli kılmaktadır. Bu ise, yaşamın her alanının standartlaşması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla standartlaşma, toplum nüfusu arasındaki yakınlaşmaları artıran, sosyal mesafeyi azaltan bir işlev görmektedir. O nedenle toplumlaşma, bir toplum yapısı içerisinde yer alan toplumsal bütünlerin¹¹, toplumsal bütün olma özelliklerini kaybetmesi, toplum yapısı içerisinde belli işlevler kazanarak yapının bir parçası ya da ögesi haline gelme sürecidir. Bu süreç, Spencer tarafından şu şekilde genelleştirilmektedir: *Toplumlar, birbirlerine bağlı olmayan eşitlerden, eşit olmayan bağılıklara doğru evrim geçirmektedirler*(Freyer 1968:59-60). Dolayısıyla karmaşıklaşma, tüm insan topluluklarının asli bir özelliğidir. Nitekim Durkheim, toplumların, sırf nüfus artışı sonucunda dahi işbölümü aracılığıyla karmaşıklaşabileceğini belirtmektedir. Karmaşıklaşmanın doğal bir süreç olmasına karşılık toplumlaşma, inşa edilen bir süreçtir. O bakımdan her toplum, toplumlaşma amacı ve gayretinde olmayabileceği gibi bunun gerektirdiği koşullardan yoksun da olabilirler.

Toplumunu inşa etmek demek, ortak alanı genişletmek demektir. “Ortak alan” kavramı, içinde özel olarak bize ait olandan ayrı, hepimiz için ortak olan bir dünyayı ifade eder”(Arendt 2003: 96). Ortak alan, toplum nüfusu arasındaki

---

¹¹ Toplumsal bütün, bireyin yaşamının çoğunu içinde geçirdiği, kendine özgü mekanı olan kent, köy, aşiret gibi sosyal topluluklardır.

etkileşimlerin gerçekleştiği, bu etkileşimler sonucunda maddi ve manevi öğelerin oluşturulduğu ve doğaya ilave edildiği alandır. Ortak alanın genişlemesi, toplumsal uzlaşma alanının genişlemesi anlamına gelmektedir. Bu ise, toplumu oluşturan parça ve bütünler arasındaki ilişkilerin 'iletişimsel eyleme'¹² dayalı olarak kurulup işlenmesi anlamına gelmektedir. Nitekim Piaget, toplumsal işbirliği ile ilgili olarak, "birden fazla özne nesnel dünyaya yaptıkları müdahaleyi, iletişimsel eylem üzerinden koordine eder" demektedir (Habermas 2001: 38). O bakımdan ortak alanın genişlemesi, toplum yapısı içinde yer alan birey ve grupların, dünyada olup bitenler ya da dünyaya yapılması gereken etkiler konusunda anlaşabildikleri kültürel alanın genişlemesidir. Bu alan, bir arada yaşayan insanların arka plan bilgisi olarak varsaydıkları ve üzerinde uzlaştıkları yorumların toplamıyla sınırlıdır.

Ortak alanın oluşmasında sosyal mesafe, önemli bir engeldir. Çünkü ne aile üyeleri arasında ne de cemaat içinde kamu alanının ortaya çıktığı görülmemiştir. Çünkü kamu alanı/ortak alan, diğerleriyle paylaşılan alandır. Başka bir ifadeyle ortak alan, aileler arasındaki ilişkilerin kesişim alanında ortaya çıkar. Dolayısıyla aileler arasındaki etkileşim kanalları sayısının artması, etkileşimlerin kesiştikleri alanı da genişletmektedir. Nitekim Batı toplumlarında ortak alanın genişlemesinde, öncelikli olarak "hane" yapılarının toplumsal bütün olma niteliklerini kaybetmeleri etkili olmuştur. Bunun için ilk olarak hane yapılarının ya da ev ekonomilerinin kendilerine yeterliliklerini kaybederek çözümleri gerekmektedir. Başka bir ifadeyle ev ekonomisinin, ortak alanın bir uzantısı haline gelmesi gerekmektedir. Bu oluşum, emeğin bir özel ve mahrem alan olan ev ekonomisinden koparak toplumsal üretimin bir parçası olmasıyla gerçekleşmiştir. Artık bu andan itibaren özel alan daralmış ve sadece türün sürekliliğinin sağlandığı, bireysel bekaya, yaşamın zorunluluklarına hal çarelerinin bulunduğu ve sağlama alındığı bir alan haline gelmiştir. Toplumlaşma, hane ya da ev idaresine ait etkinliklerin kamu alanına katılması sürecidir. Çünkü bu süreç, hane yapılarının, kendilerine yeterliliklerinin zayıflatarak hane yapıları arasındaki karşılıklı bağımlılıkları artırmaktadır. Emeğin ortak alana katılımı, sadece özel alanın/mahremiyet alanının daralması ile değil, aynı zamanda eskinin siyasal alanlarını da aşındırma ve yutma yönünde karşı konulmaz bir eğilimin serpilip gelişmesine yol açmıştır (Arendt 2003: 87).

Bir toplum nüfusu içinde yer alan bireylerin, farklı sosyal-kültürel grupların bir araya gelmelerini sağlayan şey, birlikte inşa edilen ortak alandır.

---

¹² Habermas, Weber ve Parsons gibi bir eylem tipolojisi geliştirmiş ve üç tip eylem kategorisi oluşturmuştur. Bunlar "uzlaşım yönelimli" (iletişim yönelimli) eylemler ile "başarı yönelimli" (ussal amaç yönelimli) eylemler, "stratejik eylemler" ve "araçsal eylemler" dir. Son üç eylem tipi, başarı yönelimlidir. Öğeler arasında etkileme ve etkilenme süreçlerini içerir. Ancak iletişimsel eylem, uzlaşmaya dayalıdır. İletişimsel eylem, dünyadaki nesnelere, olaylar ve olgular üzerine amaç yönelimli olmalarına karşılık, iletişimsel eylemde, ulaşılmak istenen amaçlar ve kullanılacak yöntemler üzerinde, diğer insanlarla işbirliği ile yürütülen yorumlama süreci yoluyla ortak bir anlayışa varmaktır. Habermas'a göre iletişimsel olarak eylemde bulunurken kişiler az ya da çok ortaya koydukları savların geçerli olduğunu kabul ederler; ancak bu arada savlarının geçerliliğinin sorgulanmasına da izin vermeye hazırlıklıdır. Ancak iletişimsel eylemin kurulabilmesi için ortak kültür gerekmektedir. Çünkü yorum, tüm tarafların varsaydıkları bir yargılama zeminini varsayar (Habermas 2001:131). Bu zemin de ortak kültürdür.

Öyle ki, bir ortak dünya olarak ortak alan/kamu alanı, tabir caizse birbirimizin üzerine yıkılmamızı önler. Parçalı bir toplum (ortak alanı dar olan), ortak dünyaya ilişkin ilgilerini yitirmiş insanlardan ve kültür öbeklerinden oluşmuş bir gruplar yığını özelliğindedir. Bu tip toplumları katlanılması son derece güç bir şey yapan, en azından aslen, içerdiği insan miktarı değil, aralarını kuran dünyanın, onları bir araya getirme, ayırma bağlantılandırma gücünü yitirmiş olmasıdır” (Arendt 2003: 96).

5. Nesnel Dünyanın Kuruluşu Olarak Toplumlaşma

İlerleme, öznel dünyayı nesnel dünya haline dönüştürme becerisinin bir ürünüdür. Çünkü bir araya gelmemizi sağlayan şey, öznel dünyanın daralıp nesnel dünyanın yani ortak alanın genişlemesidir. Ortak alanın en tipik özelliği, burada kurulan ilişkilerin nesnel oluşlarıdır. Bu alandaki ilişkilerde duygular ikinci derecede önemlidir. Çünkü ortak alan, uzlaşma alanıdır ve bu alanda kültürel kanaatlerin yeri yoktur. Ortak alan, aynı zamanda toplumsal düzenin de garantisidir. Kişisel kanaatlerden bağımsız nesnel bir dünyanın bulunmadığı her sosyal ortamda kargaşa vardır. O nedenle Durkheim, toplumsal gerçeklik, kişisellikten kurtarılamadığı sürece toplumun bekası tehlikeye düşer demektedir(Durkheim 1983: 10). Kuşkusuz sosyal alandaki ilişkiler, sonuçta kişisel tercihlerle kurulur ve işler. Ancak önemli olan bu tercihlerin, başkalarının da anlaşılır olmasıdır. O nedenle toplumlaşma, uzlaşma alanının genişlemesi anlamına geldiğinden toplumlaşma süreci, aynı zamanda nesnel dünyanın genişlemesi sürecidir.

Daha önce de belirtildiği gibi karmaşıklaşma, bütün toplumların asli özelliğidir. Ancak karmaşıklaşma daima dengesizlik içerir (Simith 1996;37). Dengesizlik ise, farklılaşmaların yol açtığı içsel gerilimden ileri gelmektedir. Aslında sosyal mesafe ve öteki olarak görme eğilimleri, bu içsel gerilimlerin bir sonucudur. İşte ilerleme yönünde toplumları farklı kılan etken, farklılaşmadan kaynaklanan dengesizliği ve iç gerilimleri en aza indirecek mekanizmaları kurma ve geliştirme yönünde gösterdikleri maharetlerdir.

Toplum yapısını parçalı görünümünden kurtarmanın en etkin yolu, güçlü (yani herkesin güvendiği ve uyduğu) toplumsal kurumların kurulmasını ve işlenmesini sağlamaktır. Bunun nedeni, toplumsal kurumların ortak yaşamın standartlaştırılmasında ve giderek toplumsal uzlaşma alanının genişletilmesindeki güçlü rolüdür. Çünkü “bir özerklik daha az görelilik, öteki daha fazla görelilik hale gelmektedir” (Bauman 2003 :25). Bu kural perspektifinden bakıldığında yerelliğin gücünü yitirmesi, toplumsal olanın gücünü artırmaktadır. Ortak yaşamın standartlaştırılması, nesnel dünyanın da inşası anlamına gelmektedir.

6. Toplumlaşmamamızın Bir Göstergesi Olarak Sosyal Mesafe

“Toplum oluşturur ya da insanları birbirlerine bağlayan şey nedir?” sorusuna, birçok toplumbilimci yanıt aramış ve hemen hepsi, fikir birliği etmişçesine ‘insan ilişkileri’ olduğu sonucuna varmışlardır. Bu genel kabul, sosyal gerçekliğin¹³ de insan ilişkilerine dayalı olarak tanımlanmasına ve

---

¹³ Örneğin sosyal gerçeklik, Comte’a göre ‘toplumsal kurum’, Durkheim’a göre ‘sosyal olgu’ ve Weber’a göre ‘sosyal eylem’dir. olduğu konusunda fikir birliği Bir toplum nüfusunu oluşturan bireyler arasında çok çeşitli ilişki tipleri bulunmaktadır. İnsan ilişkileri, insan davranışlarıyla

giderek toplum yapısının, “yapıyı meydana getiren sosyal kurumların, insan ilişkilerinin ve bunların karşılıklı etkileşimlerinden doğan sosyal değerlerin birbirlerini karşılıklı olarak etkiledikleri bir bütündür” şeklinde tanımlanmasında etkili olmuştur (Kıray 1964; 15–16).

İnsan ilişkilerinin kurulması toplumsal uzlaşmayı gerektirir. Toplumsal uzlaşmanın en önemli göstergesi toplumsal güvendir. Fukuyama (1998,36)’nın da belirttiği gibi, toplumlar, karşılıklı güvene dayanır ve bu duygu olmadan kendiliğinden ortaya çıkmazlar. Bireyler, ancak başkalarıyla eşit şansa sahip olmayı garantiye aldıklarında kendilerini güvende hissederler. Bireyleri belli bir güven ortamı içerisinde bir araya getirmenin asgari bir koşulu vardır. O da güven ortamının zeminini oluşturan karşılıklı uzlaşmayı sağlayan ortak anlamlar, değerler ve kurallardır. Çünkü toplumsal güvenin, üyelerinin ortaklaşa paylaştığı normlara dayalı, düzenli, rasyonel ve işbirliği yönünde davranan bir toplumda ortaya çıkması beklenir(Fukuyama 1998,37). Uzlaşma, böyle bir garantinin ön koşullarındandır. İşte toplulaşma süreci, bu garantiyi sağlayacak şekilde toplum nüfusu arasındaki ortak uzlaşma alanını genişleten bir süreçtir. Bu anlamda toplulaşmamış toplumlar, yapı içinde yer alan sosyal-kültürel gruplar arasında ortak uzlaşma alanını genişletememiş¹⁴ ve giderek güven ortamını oluşturamamış toplumlardır. Toplulaşmamış toplumların en belirgin özelliği, iç gerilimlerinin yüksek oluşudur. Çünkü tanım gereği her toplum, çok kültürlüdür. Yani bünyesinde farklı sosyal-kültürel grupları barındırır. Simelser’ın belirttiği gibi soysal-kültürel farklılıklar ise daima dengesizlik içerir”. O nedenle “bütün sistemlerin kendi içlerinde farklılaşmaya yönelik zorlamadan kaynaklanan içsel gerilim” bulunmaktadır (Simith 1996; 37). Bu zorlama, bazı grupların diğerlerini marjinal olarak görmeleri ya da marjinalleşmeye itmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ötekileştirme, bu tip bir zorlamanın ortak yaşama yansıyan bir görünümüdür.

Ötekileştirme eğilimlerini besleyen iki önemli faktör vardır. Bunlar, farklı sosyal kültürel gruplar arasındaki sosyal mesafe ve bunlar arasındaki sosyal karşılaştırmadır. Sosyal mesafe(toplumsal uzaklık), insanlar arasındaki ‘sosyal temasın’ azlığını dile getiren bir kavramdır. Başka bir deyişle bazı birey ve grupların aynı fiziki mekânda yan yana yaşamalarına karşılık aralarındaki sosyal ilişkilerin zayıf ve sınırlı olma durumunu tanımlayan ve genelleştiren bir kavramdır. Bunun en radikal örneği kast sistemlerinde görülmektedir. Örneğin Hindistan’da sosyal tabakalaşmanın en altıda bulunan(Parya kastı) bir tüccar, yanında yukarı tabakadan(Brahman kastı) bir genci çalıştırabilir, ancak ona

---

bağlantılı olduğundan bu düşünürler, davranış tiyolojileri geliştirmiş ve sınıflandırmışlardır. Pareto, davranışları, ‘rasyonel’ ve ‘irrasyonel’ olmak üzere iki kategoride sınıflandırmış, Weber, bu davranış tiplerini ‘amaca dönük’ ve ‘değere dönük’ olmak üzere iki alt kategoriye ayırmıştır. Habermas (2001) ise insan davranışlarını, önce “uzlaşım yönelimli” (iletişim yönelimli) eylemler ile “başarı yönelimli” (ussal amaç yönelimli) eylemler olmak üzere iki gruba ayırmış ve daha sonra buna bağlı olarak “stratejik eylemler” ve “araçsal eylemler” ayırımına gitmiştir. Merton ve Moreno (Dökmen 1995) ise davranışı, ‘itim-çekim’ ya da ‘dışlama-dâhil etme’ perspektifinden ele almış ve bu tür eğilimleri ölçmek için sosyometri, sosyodrama gibi teknikler geliştirmişlerdir.

¹⁴ Toplumsal uzlaşma alanının genişliği ifadesiyle, bir toplum içerisinde yer alan akrabalık, dini, etnik gibi nedenlerden ötürü oluşmuş sosyal-kültürel grupların bir birlerine eklenmesini sağlayan toplumsal mekanizmaların etki alanı kastedilmektedir. Bu alan, toplum üyelerinin ortaklaşa olarak inşa ettikleri ortak alandır. Bu alan, aynı zamanda yorumlara ve haklılaştırmalara kaynaklık eden simgelerden oluşmuş arka plandır

asla dokunamaz. Dokunduğu takdirde onu ‘pis’ ya da ‘murdar’ edeceğine inanılır. Sosyal mesafenin arka planında, benzerliğe dayalı gruplaşma yatmaktadır. Aslında bu süreç doğal bir süreçtir ve bu sürecin işlenmesi, “benzerlik ilkesi” olarak tanımlanmaktadır(Bilgin 1995;57). ‘Benzerlik ilkesi’, nüfusun, kendi kendini küçük gruplar düzeyinde parçalayacağını ve benzer görüş ve yetenekteki insanların aynı bir grup içinde toplanacağını öngörmektedir”. Doğal olmayan, yani kültürel olan ise, sosyal-kültürel farklılıklardan kaynaklanan sosyal mesafeyi ortadan kaldıracak şekilde bu kültürler arasında karşılıklı ilişkilere kurulmasını sağlayacak toplumsal mekanizmaların kurulmuş olmamasıdır. Bu mekanizmaların(sistem) başında, ulusal pazarın genişletilmesi, imalat endüstrisinin yaygınlaştırılması gelmektedir. Bu sistemler, kültür gruplarını, ‘bağlı gruplar’¹⁵ haline dönüştürmekte ve böylece kültür gruplarını birbirlerine eklemektedir. Çünkü bağlı grupların oluşması, çok iyi dengelenmiş karşılıklı ilişkilere kurulması anlamına gelmektedir. Karşılıklı ilişki ise, toplum üyelerini, küçük grupların normlarına bağımlılıktan kurtardığı gibi., aynı zamanda, amaç birliği oluşturmanın sıra, kanıların ya da önyargıların etkisinde kalarak kendimizin dışına sürüklenmememizi de güvence altına alır” (Taylor 1996;59-60).

Sosyal mesafe olgusunu gözlemlenebilir kılan şey, toplum nüfusu arasındaki ‘dışlama’(external) ve ‘dâhil etme’(internal) ilişkileridir. Dışlama ve dâhil etme ilişkileri, bireysel tercihlerle ilintili görünmekle birlikte aslında kültürelidir. Bir birey, selamlaştığı bir kişiyle komşuluk yapmak istemiyorsa, aynı bir masasında oyun oynamasına karşılık pikniğe birlikte gitmekten kaçınıyorsa, ya da aynı apartmanda komşu olarak yaşayabilmesine karşılık o kişiyle evlenmeyi düşünmüyorsa bir seçim yapıyor demektir. Bu seçimleri yapmasında öncelikli olarak toplumsal yaşamdan edindiği varsayımları referans olarak kullanır. Öyle ki “bir grup üyesi, diğer grupları kendi değer sisteminin sağladığı bakış açısının dışında algılayamamaktadır” (Harlak 2000:39). Aslında bu gerçeklik, aynı zamanda grupların var olma ve varlıklarını sürdürme nedenidir de. Çünkü sosal olarak “hiç bir grup, toplum, üyelerine belirli düşünce, inanma ve davranma yollarını kabul ettirmedikçe var olamaz”(Aron 1973: 100).

‘Sosyal karşılaştırma’, ise birlikte yaşayan insanların görüş ve yetenekler bakımından kendilerini diğerleriyle karşılaştırdıkları; ancak bunu yaparken kendilerine benzer olanları seçtiklerini öne süren bir varsayımdır(Bilgin 1995;56). Sosyal karşılaştırmanın gerçekleşebilmesi için farklı sosyal-kültürel grupların karşılaşmaları ve yaşama alanlarını çeşitli nedenlerle kesişmesi gerekmektedir. Sosyal karşılaştırmada rol oynayan en önemli faktör, grup sınırlarıdır. Eğer bir sosyal grubun üyeleri, kendilerini birbirlerine bağlayan ortak şeylerinin olduğuna inanıyor ve bu ortak şeylerin, onları öbür diğer grupların üyelerinden önemli ölçüde ayırdığı düşünüyorlarsa, grup sınırları oluşmuş demektir. Grup sınırlarının ortaya çıkmasının

---

¹⁵ Bağlı gruplara, karşılıklı olarak bağımlı gruplar da denmektedir. Bağlı gruplarda bir grubun üyenin başarısı, diğer grubun ya da üyenin çabasına bağlıdır. Burada önemli olan bir amaca ulaşılması için grupların ya da grup üyelerinin birbirlerine olan bağımlılık oranıdır(Özkalp ve Kırıl 2001:234).

ekonomik(ihtiyaçların tatmini), sosyal(hiyerarşi), kültürel(ortak anlamlar, değerler, simgeler) ve sosyal psikolojik(dâhil olma ihtiyacı, sevilme ihtiyacı, tanınma ihtiyacı) nedenleri bulunmaktadır. Özellikle "etnik gruplar arasında oluşan sınırların varlığı, dışlama, dâhil etme gibi sosyal süreçlerin varlığıyla ilintilidir" (Barth 2001: 12).

Sosyal mesafeden kaynaklanan dışlama ve dâhil etme ilişkilerinin en radikal olanı, 'ötekileştirme'dir. Toplum yaşamı bizi daima bizim gibi olmayanlarla birlikte bulunmayı zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla toplum, 'biz' ve 'diğerleri'nin bir arada bulunma tarzlarından ortaya çıkmaktadır. 'Diğeri', aynı ortak yaşamı paylaşmakla birlikte toplumun bizim dışımızda kalan çoğunluğunu oluşturan önemli bir yönünü dile getirmektedir. Bununla birlikte öteki olmak, diğeri olmakla, aynı anlamda değildir. Öteki kavramında etnosantrisme, kültüre dayalı bir etiketleme, bir kategorileştirme vardır. Örneğin bir kültür grubu, başka bir kültür grubunu, 'pis', 'kaba', 'hırsız', 'güvenilmez' v.s. şeklinde etiketliyor ve onlarla bir arada olmaktan kaçınıyorlarsa, orada ötekileştirme eğilimleri başlamış demektir. sa, kavramlarla etiketlemiş ise o kültür grubuyla bir arada bulunmaktan, ortak çalışmadan ve ortak paylaşmadan hoşnut olmayacaktır. O nedenle öteki, 'anlamalı diğerleri'dir. Daha genel bir ifadeyle ötekileştirme, bir grubun kendisini ve diğerlerini kimliklendirmesidir. Başka bir anlatımla, ötekini kendinden aşağı görme, gayrimeşru kabul etme, geri, eski, ilkel olarak tanımlamadır. Örneğin modernlik açısından 'barbar' tanımlaması bir ötekileştirme'dir. Ötekileştirme, bir kimsenin ya da grubun ötekini kendisinin zıt imgesi olarak inşa ederek kendisine kimlik sağlama sürecidir. Bu süreç, ötekinin yaşam sınırları zorla kabul ettirme eğilimini de beraberinde getirir. Bu anlamda bazı düşünürler, bütünleşmeyi, "ötekilerin ötekiliklerinden vazgeçmeleri" olarak anlamaktadırlar(Wagner 2003: 88). O bakımdan ötekileştirme, biyo, psiko-sosyo-kültürel bir özelliktir. Temelinde insanın kendisi ile dış dünya arasındaki mesafeyi yok etmek, yaşam çevresini kendinin kılmak, dünyanın karşısında, dışında veya kenarında değil içinde olmak, ona katılmak, onda kendini hissetmek, tanıdıklık duygusuyla yaşamak yönünde bir eğilim vardır (Bilgin 1995;6).

Ötekileştirme eğilimleri, hem toplulaşmamamın bir sonucu, hem de toplulaşmanın önündeki en büyük engeldir. Çünkü ortak alanı oluşturan ve genişleten faktörlerin başında "sosyal temas" ve "sosyal tanıma"¹⁶ gelmektedir. Oysa ötekileştirme, sosyal teması engelleyen yönde işlev görmektedir. Oysa bir toplumu oluşturan nüfus arasındaki sosyal temas derecesinin, hem değişme ve hem de ekonomik gelişme süreçleri üzerinde önemli etkisi bulunmaktadır. Çünkü bireylerin işgal ettikleri konumda kalma sürelerinin fazla olması, sosyal değişmeyi, üretim faktörlerinin kendisi olarak kalma sürelerinin fazlalığı ise, ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkilemektedir(Erol 2008:148-149). Konumlar açısından gerek bireylerin ve gerekse üretim faktörlerinin kendisi olarak kalma sürelerini belirleyen en önemli etken ise, nüfusun ya da üretim faktörlerinin, serbestçe hareket edebilecekleri nüfus hacmidir(Erol 2008:149).

¹⁶ Sosyal tanıma, birey ve grupların birbirlerinin varlıklarını, farklılıklarıyla birlikte karşılıklı olarak onaylamaları kuralına dayalı olarak kurulan ilişkilerdir (Page 1969:10).

İşte toplum nüfusu arasındaki ötekileştirme eğilimleri, nicelik olarak nüfus fazla olsa bile bireylerin ve üretim faktörlerinin serbestçe dolaşacağı toplumsal alanı daraltabilmektedir.

7. Araştırma Bulguları

Eğer bir toplum nüfusu arasında, farklı soysa-kültürel gruplara mesafeli durma ve o grup üyelerini dışlama bakımından bir benzerlik varsa, bu durum, farklılıkların algılanmasında¹⁷ rol oynayan referans çerçevesi bakımından bireyler arasında bir ortaklık olduğu anlamına gelmektedir. Bu durum, öznellik içeren algısal davranışlara toplumsal yani nesnel bir nitelik kazandırır. Çünkü insanların, ‘şey’lere aynı gözle bakmaları ve ona göre davranmaları, öznel tanımlamaların, nesnel ve gerçek sonuçlarının olduğunu gösterir(Thomas 1923:41-42). Diğer bir deyişle öznel tanımlamalar, ortak yaşamın üyeleri olan şahıslardan bir kısmı için aynı alanı ifade ediyor ve benzer davranışlara yol açıyorsa, bu davranış örüntülerinden oluşan olay, nesnel bir olgu olarak incelenebilir. Bu varsayımdan hareketle ötekileştirme eğilimleri, insandan bağımsız bir dış gerçeklik olarak incelenebilir. Bu amaçla eş seçmedeki tutumlar¹⁸ ölçüt olarak kullanılmıştır. Çünkü eğer bir birey, sosyal-kültürel nitelikleri nedeniyle başka bir bireyi eş olarak seçmeyi düşünmüyorsa, yaşamın diğer alanlarında da o kişiyle sıcak, yüz yüze ve işbirliğine dayalı bir ilişkiye girme olasılığı oldukça düşük olacaktır. Araştırma sonucunda elde edilen veriler, tablolar halinde bir olgu olarak sunulmaktadır. Makalenin sınırlılıkları nedeniyle nedensel açıklamaları yapılmayacaktır.

Yaptığımız araştırmada üniversite gençliğinin olası eşlerinde aradıkları nitelikler, önem dereceleri bakımından kişiden kişiye farklılıklar göstermektedir. Bir fikir vermesi amacıyla bu tercihlerin dağılımı, Tablo(1) de verilmiştir. Kuşkusuz bu kriterlerin oluşumunda da bireyin içinde yetiştiği çevrenin sosyal-kültürel etkileri bulunmaktadır. Ancak gene de bu kriterlerden kaynaklanan tercihler, grubun arkaplan yargılarını ve müdahalelerini içermediğinden bütünüyle bireyseldir. Oysa farklı mezhep, etnik ve siyasi gruplar arasındaki evlenmelerde, sosyal-kültürel grupların da müdahil oldukları görülmektedir. O nedenle bu üç tip gruplaşma, ötekileştirme eğilimlerinin ortaya çıkması bakımından oldukça önemli bir yere sahip görünmektedir. O nedenle ötekileştirme eğilimleri, mezhep, etnisite ve siyasal farklılıklar temelinde ele alınmıştır.

¹⁷ Algılama, duyumlarımız aracılığıyla alınan verilerin örgütlenilmesi, yorumlanması anlamlı hale getirilmesi ve tutumlar ve davranışlar yoluyla tepki gösterilmesi sürecidir. Algılama, ne tek başına psikolojik alan, ne de sosyolojik alanla bağlantılıdır. İki alanın kesişim noktasında gerçekleşir. Dolayısıyla algılama, bilgi karmaşası içinden anlamlı örüntüler oluşturmak ve yorumlamaktır¹. Algılamanın yorumlamayla bağlantılı oluşu, nesne ya da olayların farklı şahıslarca farklı şekillerde algılanmasına yol açmaktadır. Bu durum, ‘ayrım yapma’ olarak tanımlanmaktadır. Farklı uyarıcılara farklı davranışlar göstererek “ayrım” yapma, o uyarıcılara atfedilen anlamlarla bağlantılıdır(Güney 2000:164). Algılama, bir yorumla süreci olduğundan kültürel bir arka planı gerektirir. Nitekim Dewey, “salt fikir, salt akıl diye bir şey yoktur. Her yaşayan düşünce, dünya karşısında bir ifade, her hangi bir durum içerisinde bir davranıştır” demektedir (Armağan 1982:133).

¹⁸ Algılama, dünyaya açılan kişisel pencere ise, tutumlar, kişiye açılan bir dünya penceresidir(Baysal 1981:9). Çünkü algılamalar arasındaki farkları ancak bu algıların bir dış vurum tarzı olan tutum ve davranışlardan anlarız. Bu anlamda tutum, kişinin sahip olduğu değerler sistemine bağlı olarak bir simge, bir nesneyi, bir kişiyi ya da dünyayı iyi veya kötü, faydalı ya da zararlı yönleriyle algıladığı bir ön düşünce şeklidir (Tolan ve arkadaşları 1991:259). Tutumlar, insanın bu dünyada bulunanlara ilişkin kanatlarından kaynaklanan bir vaziyet alıştır. O nedenle hem, yapılaşmış uzun süreli duygu ve kanatları (Krech ve Crutchfield 1970:152) ve hem de insanların zihinsel ve duyumsal nitelikleriyle⁷ bağlantılıdır (Taylor 1994:169).

Tablo:1
Üniversite Öğrencilerinin
Eş Seçiminde Önemli Gördükleri Kriterler

Eş seçme açısından aşağıdaki kriterler sizin için ne kadar önemlidir.	Çok Önemli		Önemli		Önemsiz	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Esim akrabam olmalı	52	1,8	76	2,7	2713	95,5
Hemşerim olmalı	92	3,2	404	14,0	2386	82,8
İnancı aynı olmalı	1599	51,5	870	28,0	638	20,5
İdeolojisi aynı olmalı	866	29,6	1383	47,3	674	23,1
Aynı ırktan olmalı	635	21,9	862	29,7	1404	48,4
Başarılı olmalı	939	31,1	1704	51,5	373	12,4
Benzer Gelir Düzeyinde Olmalı	585	19,8	1368	46,2	1009	34,1
Geliri Yüksek olmalı	152	6,3	543	22,4	1725	71,3
Eğitim Düzeyi aynı olmalı	1562	50,2	1332	42,8	219	7,0
Zevkleri aynı olmalı	1288	41,7	1492	48,3	308	10,0
Fiziki güzel olmalı	812	26,4	1815	58,9	453	14,7
Kültürü aynı olmalı	1064	34,9	1527	50,1	454	14,9
Aynı meslekten olmalı	125	5,0	487	19,3	1911	75,7

7.1. Mezhep Farklılığı ve Ötekileştirme

Araştırma sonuçlarından mezhep farklılığının önemli bir sosyal mesafe nedeni olduğu anlaşılmaktadır. *“Farklı mezhepten olanların evlenmelerine aileler karşı çıkar* görüşü hakkında ne düşünüyorsunuz?” sorusunu, %23.1’i “katılıyorum” şeklinde yanıtlamışlardır. Farklı mezhepten birisiyle evlenmelerine ailesinin karşı çıkmayacağını düşünenlerin oranı ise %28.3 dür(Tablo:2). Bu oranlar, üniversite gençliği arasında farklı mezhepten olanları öteki olarak görmeyenlerinin oranının ancak %28.3 olduğunu göstermektedir.

Tablo: 2
Mezhep Farklılıklarının Sosyal Mesafe Üzerindeki Etkisi

<i>“Farklı mezhepten olanların evlenmelerine aileler karşı çıkar” görüşü hakkında ne düşünüyorsunuz?</i>	Sayı	%	Geçerli %	Birikimli %
Katılıyorum	713	21,5	23,1	23,1
Kısmen Katılıyorum	1502	45,4	48,6	71,7
Katılmıyorum	873	26,4	28,3	100,0
Toplam	3088	93,3	100,0	
Cevaplamaktan kaçınanlar	221	6,7		
Total	3309	100,0		

Ötekileştirme nedenleri, aynı zamanda toplumsal güven ve güvensizliğin kaynakları olarak da etkili olmaktadır. Nitekim örnekleme giren öğrencilerin % 33.8’i, *Kendinizi en çok kimler arasında güvende hissediyorsunuz?* Sorusuna, “aynı dini inancı paylaştığım kişiler arasında” yanıtını vermişlerdir (Tablo:3).

Din, toplumsal yorumlara arka plan desteği sağlayan önemli bir toplumsal kurumdur. Ortak yorumlar ise hem toplumsal uzlaşmanın kültürel temelini, hem de önyargılara ilişkin kültürel kodların zeminini oluştururlar. Çünkü gerek kültür kodları ve gerekse bunların bir tipi olan ön yargılar, kültürel olanla sosyal olanların kesişim alanlarında ortaya çıkmaktadır.

Tablo: 3
Üniversite Öğrencilerinin Kendilerini Güvende Hissettikleri
Sosyal-Kültürel Gruplara Göre Dağılımları

Kendinizi en çok kimler arasında güvende hissediyorsunuz?	Sayı	Cevap Verenler Arasındaki Oran %
Aynı dini inancı paylaştığım kişiler arasında	1079	33.8
Aynı yöre kültürünü paylaştığım arkadaşlar arasında	918	28.8
Bolum arkadaşları arasında	707	22.1
Benzeri gelire sahip olanlar arasında	245	7.7
Aynı siyasi görüşü paylaştığım kişiler arasında	243	7.6
Toplam	3192	100.0

Sosyal-kültürel grupların birbirlerine karşı önyargılar oluşturmaları, oluşmuş ön yargıları yıkmaktan çok daha kolaydır. Nitekim bu görüşü Einstein’ın, “değer yargılarını yıkmak, atomu parçalamaktan daha zordur” diyerek çok daha önce dile getirmişti. Bu önyargıların en önemli olumsuz işlevi, sosyal gruplar arasındaki sınır çizgilerini pekiştirmesi ve toplumlaşmanın ön koşulu olarak toplumsal güvenin gelişmesini engellemesidir. Çünkü “topluluklar karşılıklı güvene dayanır ve bu duygu olmadan kendiliğinden ortaya çıkmazlar”(Fukuyama 1998: 36). Önyargılar tarihseldir. Çünkü etkileşimler sonucunda oluşurlar. Bu perspektiften bakıldığında Marx’ın, “yaşayan üzerine yüklenen, geçmişin ölü elidir” deyişi oldukça manidardır (Feuer, 1959:36).

Araştırma, dinden kaynaklanan sosyal mesafenin hem daha derin sınır çizgileriyle oluştuğunu ve hem de zaman içerisinde sığlaşmadığını göstermektedir. Nitekim “*Fraklı dini görüşten olanlara güven duygunuzda bir değişme oldu mu?*” sorusuna, “artık daha çok güveniyorum” diyenlerin oranı %9.8 iken “artık daha az güveniyorum” diyenlerin oranı %12.5 çıkmıştır. “Hala güvenmiyorum” diyenlerin oranı ise %46.1dir (Tablo:4).

TABLO: 4
DİNSEL MESAFE VE GÜVEN

Fraklı dini görüşten olanlara güven duygunuzda bir değişme oldu mu?	Sayı	%	Geçerli %
Artık daha az güveniyorum	388	11,7	12,5
Artık daha çok güveniyorum	304	9,2	9,8
Hala güvenmiyorum	1435	43,4	46,1
Hala güveniyorum	737	22,3	23,7
Başka	246	7,4	7,9
Total	3110	94,0	100,0
Cevaplamaktan kaçınanlar	199	6,0	
Toplam	3309	100,0	

7.2. Etnisite ve Ötekileştirme

Sosyal mesafenin bir başka önemli nedeni, etnik farklılıklardır. “*Farklı ırktan olanların evlenmelerine aileler karşı çıkar*” görüşü hakkında ne düşünüyorsunuz? Sorusuna, “katılıyorum” diyenlerin oranı %16.8dir. Ailelerinin böyle bir evlenmeye karşı çıkmayacağını düşünenlerin yani bu görüşe katılmayanların oranı ise %35.2dir (Tablo: 5).

Sosyal mesafenin oluşumu üzerindeki etkileri bakımından Tablo(2) ve Tablo(5) karşılaştırıldığında, Etnik farklılıkların, mezhep farklılığına oranla ikincil derecede önemli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim toplumsal güvensizlik bakımından da her iki değişken arasında farklılık bulunmaktadır.

Tablo: 5
Etnik Farklılıklarının Sosyal Mesafe Üzerindeki Etkisi

"Farklı ırktan olanların evlenmelerine aileler karşı çıkar" görüşü hakkında ne düşünüyorsunuz?	Sayı	%	Geçerli %	Birikimli %
Katılıyorum	511	15,4	16,8	16,8
Kısmen Katılıyorum	1462	44,2	48,0	64,8
Katılmıyorum	1073	32,4	35,2	100,0
Toplam	3046	92,1	100,0	
Cevaplamaktan kaçınanlar	263	7,9		
Toplam	3309	100,0		

Farklı etnik gruplara "hala güvenmiyorum diyenlerin oranı %35.1dir (Tablo:6). Oysa bu oran farklı mezhepler perspektifinden bakıldığında % 46.1 idi.

Tablo: 6
Etnik Mesafe ve Güven

Fraklı Etnik gruplardan olanlara güven duygunuzda bir değişme oldu mu?	Sayı	%	Geçerli %
Artık daha az güveniyorum	583	17,6	19,2
Artık daha fazla güveniyorum	440	13,3	14,5
Hala güvenmiyorum	1062	32,1	35,1
Hala güveniyorum	728	22,0	24,0
Başka	216	6,5	7,1
Total	3029	91,5	100,0
Cevaplamaktan kaçınanlar	280	8,5	
Toplam	3309	100,0	

Etnik farklılıkların, mezhep farklılıklarına oranla daha az güven sorununa yol açmasının nedeni, etnik farklılıkların, anlamlar, değerler ve normlardaki farklılıklarla olan bağlantısının, mezhep farklılıklarına oranla daha az oluşudur. Bununla birlikte farklı etnik gruptan olanlara güvenmeme eğiliminin giderek artmakta olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü "farklı etnik gruptan olanlara artık daha az güveniyorum" diyenlerin oranı % 19.2 iken, "daha fazla güveniyorum" diyenlerin oranı %14.5'dir.

7.3. Siyasal Görüş Farklılıkları ve Ötekileştirme

Sosyal mesafeye neden olan bir başka farklılaşma tipi de, siyasal görüşlerdeki farklılaşmadır. Üniversite öğrencilerinin birbirlerini öteki olarak görmelerinden siyasal görüş farklılığının etkisinin, diğer iki değişkene göre daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim "*Siyasal görüşleri farklı olanların evlenmelerine aileler karşı çıkar*" görüşü hakkında ne düşünüyorsunuz?" sorusuna, "katılıyorum" diyenlerin oranı, ancak % 10.9'dur. "Katılmıyorum" diyenlerin, diğer bir deyişle siyasal görüşü farklı olan birisiyle evlenmelerine ailesinin karşı çıkmayacağını düşünenlerin oranı ise, % 52.1dir (Tablo: 7).

Tablo: 7
Siyasal Görüş Farklılıklarının Sosyal Mesafe Üzerindeki Etkisi

<i>“Siyasal görüşleri farklı olanların evlenmelerine aileler karşı çıkar” görüşü hakkında ne düşünüyorsunuz?</i>	Sayı	%	Geçerli %	Birikimli %
Katılıyorum	328	9,9	10,9	10,9
Kısmen Katılıyorum	1115	33,7	37,0	47,9
Katılmıyorum	1570	47,4	52,1	100,0
Toplam	3013	91,1	100,0	
Cevaplamaktan kaçınanlar	296	8,9		
Toplam	3309	100,0		

Mezhep ve etnik farklılıkları kadar ötekileştirme eğilimine yol açmamakla birlikte siyasal farklılıklarının da güven sorununa yol açtığı anlaşılmaktadır. Nitekim örnekleme giren öğrencilerin % 57.6’sı, farklı siyasal görüşten olanlara hala güvenmediklerini belirtmişlerdir (Tablo: 8).

Tablo: 8
Siyasal Mesafe Ve Güven

Fraklı siyasal görüşten olanlara güven duygunuzda bir değişme oldu mu?	Sayı	%	Geçerli %
Artık daha az güveniyor	557	16,8	17,7
Artık daha çok güveniyor	282	8,5	9,0
Hala güvenmiyor	1809	54,7	57,6
Hala güveniyor	253	7,6	8,0
Başka	242	7,3	7,7
Total	3143	95,0	100,0
Cevaplamaktan kaçınanlar	166	5,0	
Toplam	3309	100,0	

Bu oran, oldukça yüksek bir orandır. Daha da dikkat çekici olan, farklı siyasal görüşten olanlara güvenmeme eğiliminin artmakta olmasıdır. Çünkü “artık daha az güveniyorum” diyenlerin oranı %17.7 iken, “artık daha çok güveniyorum” diyenlerin oranı %9.0 olmuştur.

Sonuç

Bu araştırmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, Türkiye toplum yapısına şeklini kazandıran toplumsal ilişkilerin başında, insan-insan ilişkilerden çok sosyal gruplar arasındaki ilişkilerin geldiğidir.

Dolayısıyla Türkiye’de, insan ilişkilerinin kuruluş, işleyiş ve değişmesinde, bireysel kimliklerden çok kolektif kimliklerin belirleyicidir. Bireysel kimlikler ise ancak sanayi toplumlarına özgü ilişki sistemi içerisinde geliştiğinden Türkiye’nin henüz bir sanayi toplumu olmadığını söyleyebiliriz. Araştırmanın ortaya koyduğu bir diğer sonuç ise Türkiye’de, farklı sosyal-kültürel gruplar arasındaki güven duygusunun giderek azalmakta oluşudur. Aşlında teorik olarak liberalleşme eğilimleri ve kapitalizmin, grup sınırlarını çözer ve araçsal aklı devreye sokarak bireyler ve gruplar arasındaki sosyal mesafeleri ortadan kaldırması beklenir. Çünkü en kanlı din savaşlarına sahne olan Avrupa’da bile süreç, bu yönde işlemiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse

araştırma öncesinde, en azından AB'ye uyum süreci nedeniyle yapılan bir seri reformlar sonucu Türkiye'de de, farklı sosyal-kültürel gruplar arasındaki sosyal mesafenin giderek azalacağı ve bunlar arasındaki güven duygusunun artacağı beklenilmekteydi. Oysa araştırma sonucu, bunun tam aksini göstermektedir. Böyle bir durumun ortaya çıkabilmesi için sosyal-kültürel grupların giderek daha çok içe kapanmaları, aile gelirlerinin düşmesi, normatif sistemdeki düzenlemelerin sadece kurumsal düzeyde kalması ve kültüre yansımaması gerekir.

Toplumlaşmayan Karmaşıklık Olarak Türkiye

Eğer bir toplumun nüfusu arasında çeşitli sosyal-kültürel farklılıklar nedeniyle ötekileştirme eğilimleri varsa bu durum, o toplum yapısının temel taşlarını, güçlü ve birbirleriyle eklemleşmemiş sosyal grupların oluşturduğunu gösterir. Bu tip toplum yapılarına, "parçalı toplum yapısı" adının verildiği ve bu parçaların, belli hiyerarşiler aracılığıyla eklemleşmeye dirençli oldukları önceki bölümlerde belirtilmişti. Araştırma sonucu, Türkiye toplum yapısının, ağırlıklı olarak benzerliğe dayalı toplumsal ilişkilere dayalı olduğunu ve bu ilişkileri denetleyen anlamlar, değerler ve normların, geleneksel ve yerel nitelikler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çünkü ötekileştirme eğilimleri, ancak böyle bir sosyal ortamda oluşurlar. Yapılan araştırma sonuçlarından, Türkiye'de, üniversite öğrencilerinin yaklaşık %50'sinin dinsel, etnik ve siyasal farklılık nedenlerinden dolayı birbirlerini öteki olarak gördükleri ve birbirlerine güvenmedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, en azından araştırma evrenini oluşturan bireylerin ve üyesi oldukları sosyal-kültürel grupların, kendilerini kaynaştıracak olan gruplar üstü ortak amaçlardan ve ideallerden yoksun olduğunu göstermektedir. Oysa ulus bilincinin gelişmesi, belli düzeyde uzlaşmayı gerektirmektedir. Başka bir ifadeyle yerel nitelikli, sınırlı bir paradigma yerine, daha ötedekilerin farkında olduğu ortak bir kültür gerektirmektedir (Anderson 1993:12-22). İşin ilginç tarafı, örneği oldukça az olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, güçlü bir ulusal hareketin sonucunda kurulması ve kuruluş felsefesine, başta eğitim sistemi olmak üzere toplumun tüm kurumsal alanlarında önem verilmesi, hatta yürürlükte olan anayasanın bile, 1924 anayasasının bir uzantısı olmasında karşılık bugün, güçlü bir ortak bilincin olmamasıdır.

Bilinç, bir konuda bilgili olma ve o bilginin gereklerine göre davranma demektir. Dolayısıyla uluslaşmak, sadece ulus konusundaki bilgiyi değil, algılamaları ve davranışları da içermektedir. Başka bir anlatımla hem düşünceyi, hem de eylemi içermektedir. Anlaşılan o ki, ulus bilincinin gelişmesi ve yaşamın bir parçası olması, sadece yönetici kesimin ve bürokrasinin zorlamasıyla değil, aynı zamanda toplumsal sistemin motivasyonunu da gerektirmektedir. Bu konuda en önemli toplumsal birimler ise kentlerdir. Çünkü kentsel yerleşmeler, gerek birbirlerine ve gerekse köylere, aynen kan damarlarına benzer kanallarla bağlı olduklarından, uluslaşma konusunda kentlerin önemli bir itici gücü bulunmaktadır. Bu güç, kentlerin farklı kültürleri aynı potada eritebilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak ne var ki Türkiye perspektifinden bakıldığında, kentlerin bu işlevlerini yerine getiremedikleri anlaşılmaktadır. Kentlerin bu görevlerini yerine getirememelerinde, mas edemeyecekleri ölçüde yoğun göçlere maruz kalmaları

olabilir. Nitekim 1955 yıllarında başlayan köyden kente göç, hız kaybetmeden günümüzde de varlığını sürdürmekte ve köyler neredeyse boşalmaktadır.

Sonuçta Türkiye toplum yapısının parçalı bir görünümü bulunmaktadır. Bu görünüme, “toplumlaşmayan karmaşıklık” adını vermekteyiz. Bunun nedeni, daha önce de belirtildiği gibi birbirleriyle eklemleşmemiş parça ve bütünlerden oluşmuş toplum yapılarının, kararsız bir nitelik göstermelerindedir. Page (1969: 10)’in ifadesiyle bu tip yapılarda toplumu oluşturan öğeler ne kadar çeşitli ise, toplum yapısı da o oranda kararsız bir nitelik kazanır. Bu kararsızlığın altında, her bir alt kültürün çevreyi, kendi paradigmasından görmesi ve değerlendirmesinden kaynaklanan belirsizlik yatmaktadır. Gerçi her sosyal grubun paradigmasının, üyelerini gruba sıkıca bağlama işlevi bulunmaktadır. Ancak o oranda da üyelerini, toplumun daha geniş kesiminden soyutlayabilmektedir. Bu soyutlamada, ortak uzlaşma alanını genişletecek ortak kültürün yeterince oluşturulamamasının etkisi de olmaktadır. Böyle bir sosyal ortamda aidiyet duygusu ise, benzer olanlarla birlikte olma ya da onun bir parçası olma bilincini geliştirmekte ve giderek kaçınılmaz olarak farklı olana yabancılaşmaya ve farklı olandan tecrit edilmişliğe yol açmaktadır. İşte ortak toplumsal ortamda sosyal-kültürel grupların, toplumsal bütünü parçası olmak yerine kendi başlarına buyruk kültür öbekleri halinde yan yana bulunmaları haline, “toplumlaşmama” adı verilmektedir.

Toplumlaşmayan yapıların birçok olumsuzlukları bulunmaktadır. Bunlardan biri, katlanılması güç oluşudur. Bu tip yapıları, katlanılması son derece güç bir şey yapan, en azından aslen, içerdiği insan miktarı değil, aralarını kuran dünyanın, onları bir araya getirme, ayırma bağlantılandırma gücünü yitirmiş olmasıdır” (Arendt 2003:96). Bir diğer olumsuzluğu, toplumsal gelişme yönünde bir engel hem de yapay bir engel olmasıdır. Çünkü ilerleme belirsizliğe değil, düzene bağlıdır. Düzen kavramı, bir durağanlık haline değil, keşmekeşliğin¹⁹ olmadığı hale vurgu yapmaktadır. Özellikle ekonomik gelişme olgusunun düzeni gerekli görmesinin nedeni, iktisadi süreçlerin döngüsel olmasıdır. Çünkü gerek biriktirim, gerek üretim süreçleri, tekrar tekrar başlangıç noktasına geri dönüşleri gerektirir. Bu ise toplumlaşmayı ya da sistemi gerektirmektedir. Bu zorunluluğu Werner şöyle dile getirmektedir: “İlerlemenin bir bedeli vardır. İlerleme sosyal bağımlılıkları geniş bir şebeke halinde artırır ve yoğunlaştırır” (Werner 2001: 49). Nitekim Cooper (2005: 19)’ın şu saptaması da, düzen ile ilerleme arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır: Avrupa’ da toplumsal düzenin kuruluşu yönündeki çalışmalar, giderek daha çok etkinleşirken dünyanın diğer bölümleri daha düzensiz hale gelmektedir.

Hemen hatırlatmalıdır ki bu çıkarımlar, üniversite öğrencileri arasında yapılan araştırma sonuçlarına dayandırılmaktadır. Toplumun daha geniş bir kesiminde yapılacak araştırmada, farklı sonuçlara ulaşılabilir. Ekonomik gelişme ve toplumlaşma üzerindeki etkileri dikkate alınacak olursa

---

¹⁹ Keşmekeşlik kavramı, kargaşa, sosyal ilişkilerin temel öğelerinden olan anlamlar, değerler ve kurallar alanındaki belirsizlik anlamında kullanılmaktadır. “Karmaşık” kavramı ise bir sistemin tanımlanabilmesi için gerekli olan parametre sayısındaki fazlalık anlamında kullanılmaktadır. Gerçi parametrelerin çokluğu, sisteme pratik engeller getirir; ama bunlar ilkesel engeller değillerdirler. Yani kaosa yol açmazlar (Cramer 1998; 197).

ötekileştirme eğilimlerinin, toplumun daha büyük kesimleri arasında da araştırılmasının önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Kaynakça

- ANDERSON, A.B. (1975), "Combined Effects of interpersonal attraction and goal-path clarity cohesiveness of task oriented groups" *Journal of Personality and Social Psychology*, 31(68-75).
- ARENT, Hannah. (2003), **İnsanlık Durumu**, Çev. B. S. Şener, İletişim yay., İstanbul
- ARMAĞAN, İbrahim (1982), **Bilgi Toplumbilimine Giriş**, İzmir, Doğruluk Matbaası
- ARON, Raymond.(1973), **Toplumbilim Düşüncesinde Ana Akımlar**, Çev., F.Yalım, Ankara
- BERGER, Peter B. ve Arkadaşları (1985), **Modernleşme ve Bilinç**, Çev., C. Cerit, İstanbul
- BARTH, Fredrik. (2001), **Enik Gruplar ve Sınırları**, Çev.A.Kaya ve S. Gürkan, Bağlam yay.,İstanbul
- BAYSAL, Ayşe Can. (1981), *Sosyal ve Örgütsel Psikolojide Tutumlar*, İstanbul.
- BAUMAN, Zygmunt. (2003), **Modernlik ve Müphemlik**, Çev.,İ.Türkmen, İstanbul Ayrıntı yay.
- BİLGİN, Nuri. (1995), **İnsan İlişkileri ve Kimlik**, İstanbul, Sistem yay.,
- BOTTOMORE, T.-R. Nisbet. (1980), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Çev. M. Tuncay, A.Uğur, Ankara, V yay.
- CANGIZBAY, Kadir. (1985), **Gurvitch sosyolojisi**, Ankara, Değişim yay.
- COOPER, Robert. (2005), **Ulus Devletin Çöküşü**, Çev. B. Karahan, İstanbul, Güncel yay.
- CRAMER, Friedrich. (1998), **Kaos ve Düzen**, Çev.,V.Atayman, İstanbul Alan yay.
- DÖKMEN, Üstün. (1995), **Sosyometri ve Psikodrama**, İstanbul, Sistem yay.
- DURKHEİM, Emile. (1983), *Pragmatism and Sociology*, Cambridge University Press
- EROL, Metin. (2008), "Düzen, Kaos ve Değişme", **Türkiyat araştırmaları**, Sayı:9 Ankara, H.Ü.yay.
- GELLNER, Ernest. (1972), **Ulus ve Ulusçuluk**, İstanbul
- FEUER, Lewis. (1959), **Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy**. Gordon City
- FREYER, Hans. (1968), **İçtimai Nazariyeler Tarihi**, Çev.T.Çağatay, Ankara, A.Ü. yay.
- FUKUYAMA, Francis. (1998), **Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması**, Çev. A.Buğdaycı, Ankara, İş Bank. Yay.
- GURVİTCH, Geroges. (1985), **Sosyoloji ve Felsefe**, Der. K.Cangızbay, İstanbul, Değişim yay.
- GÜNEY, Salih. (2000), **Davranış Bilimleri**, Ankara, Nobel yay.
- HABERMAS, Jürgen. (2001), **İletişimsel Eylem Kuramı**, Çev.M.Tüzel, İstanbul, Kalcı yay.
- HARLAK, Hacer. (2000), **Önyargılar**, Sistem yay.,İstanbul

- HAVİLEND, William A. (2002), **Kültürel Antropoloji**, Çev.H.İnanç,S.Çiftçi, İstanbul, Kaknüs yay.
- JARY, David and Julia Jary. (1991), **Dictionary of Sociology**, Glasgow, Harper Collins Publishers
- JESSOP, Bob. (2005), Hegemony, **Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, Der. B.Yarar ve A.Özkazanç, İstanbul, İletişim yay.
- JUNG, Werner. (2001), **Georg Simmel (yaşamı, sosyolojisi, felsefesi)**, Çev.D. Özlem, Anahtar kitaplar, İstanbul
- KIRAY, Mübeccel B. (1964), **Ereğli-Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Ankara, İletişim yay.
- KRECH, D. And R.S Crutchfield. (1970), **Theory and Problems of Social Psychology**, McGraw-Hill Publishing Co., New Delhi
- MURPHY, John W.,(1995), **Postmodern Toplumsal Analiz ve Postmodern Eleştiri**, Çev., H.Arslan. İstanbul, Eti yay.
- NORTH, Douglass ve Robert P. Thomas. (1973), **The Rise of The Western World**, Cambridge, Cambridge University Press.
- PAGE, Charles H. ve R.M. MacIver. (1969), **Cemiyet**, Çev.A.Kurtkan, İstanbul, M:E:B. Yay.
- SCHNAPPER, Dominique. (1995), **Yurttaşlar Cemaati**, çev. Ö. Okur, İstanbul, Kesit yay.
- SMITH, Antony D. (1996), **Toplumsal Değişme Anlayışı**, Çev., Ü. Oskay, Ankara, Gündoğan yay.
- TAYLOR, Charles. (1996), **Çokkültürcülük**, Çev. C. Akaş, Yapı-Kredi Yay., İstanbul
- TAYLOR, Shelley E. And Anne Peplau Letita, (1994), **Social Psychology**, Prentice Hall, New Jersey
- THOMAS, William. (1923), **The Unadjusted Girl**. Boston Little, Brow and Company
- TOLAN, Barlas. İsen, Galip ve Veysel Batmaz. (1991), **Ben ve Toplum**, Ankara, Feryal Matbaası
- WAGNER, Peter. (2003), **Modernliğin Sosyolojisi**, Çev.M.Küçük, doruk yay., İstanbul
- WATERS, Malcolm. (2008), **Modern Sosyoloji Kuramları**, Ed., Z. Cirhinlioğlu, İstanbul, Gündoğan yay.
- YILMAZ, Aytekin. (1994), **Etnik Ayrımcılık**, Ankara, Vadi yay.,